УДК 91(с146):9(с)13-7

И.А. Гыйләҗев

РОССИЯ ИМПЕРИЯСЕНДӘ ТАТАРЛАРНЫҢ ИҖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ ҺӘМ МӘДӘНИ ҮСЕШЕНДӘ ТӨРКИЧЕЛЕК ИДЕОЛОГИЯСЕНЕҢ УРЫНЫ (XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы)

В статье рассматривается место идеологии тюркизма в общественно-политическом и культурном развитии татар Российской империи в конце XIX – начале XX века. В настоящее время в национально-региональном аспекте особое место занимает изучение самобытной истории и культуры тюркских народов России, процесса формирования и развития тюркизма, взглядов видных представителей этой идеологии. Татары, являясь тюркским народом, сыграли большую роль в распространении, изучении и пропаганде идей тюркизма в России. Особенно остро это проявилось во время татарского национального движения конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: тюркизм, татары, тюркские народы, татарское национальное движение, идеология.

Төркичелек – төрки бердәмлек идеологиясе, барлык төрки халыкларны берләштерүче идеология. Һәр халык аны, үзенчәлекләрен, тарихи һәм мәдәни үсеш дәрәҗәсен күздә тотып, үзенчә кабул итә. Төрки халыклар XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында төркичелек эволюциясенә үзләренең кабатланмас өлешләрен керткән үзенчәлекле теоретикларын һәм идеологларын күтәрделәр. Идел буе һәм Урал яны татарлары – империянең күпсанлы төрки халкы гына булып калмыйча, үз тарихын, зур дәүләттә тоткан урынын күзаллауда һәм фикерләүдә (бигрәк тә XIX гасырда) югары активлык күрсәткән һәм үзенең бердәйлеге, тарихи-сәяси киләчәге хакында тирәнтен уйланган халык.

Татарларның ике гасыр чигендә иҗтимагый-сәяси хәрәкәтендә төркичелекнең роле һәм урыны турындагы мәсьәләне күтәргәндә, идеология буларак, төркичелек белән татарларның шул чордагы милли хәрәкәте арасында ниндидер ясалма бүленешнең, төгәл генә чикнең була алмавын тәгаен аңлау мөһим, ул чикне ясалма рәвештә булдырырга кирәкми. Төрки халык буларак, татарларның үзаңында һәм милли омтылышларында төрки башлангыч табигый состав өлешне тәшкил итте. Милли хәрәкәттә дә һәрвакыт төркичелек идеологиясенең кайбер постулатлары хөкем сөрде, алар ят элемент булмады.

Моннан тыш, XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында төркичелек һәм татар милли хәрәкәте арасындагы үзара бәйләнешкә бәя биргәндә, әлеге бәйләнештә дини факторның да

зур роль уйнавын аңларга кирәк. Россиянең күпмилләтле дәүләт сыйфатындагы тарихи үсешенең төп үзенчәлекләреннән берсе – бәхәссез ки, иң элек аның мөселман гражданнарының төрки халыклар булуы. Аларның аңында һәм милли-азатлык хәрәкәтендә мөселман теләктәшлеге, «дин берлеге» идеясе төрки халыкларның кардәшлеге, алар язмышының тарихи уртаклыгы турындагы карашлар комплексы белән тыгыз үрелде. Панисламчылык кебек үк, пантөркичелек Россиядә, татар зыялыларының мәдәни-либераль хәрәкәте буларак, 1880 елларда барлыкка килә. Төркичелек теориясенең, аннан аерылгысыз мөселман мәгариф системасын яңарту программасының (җәдитчелекнең) формалашуы һәм таралуы, барыннан да бигрәк, кырымтатар мәгърифәтчесе Исмәгыйль Гаспралының иҗтимагый һәм фәнни эшчәнлеге белән бәйле. Кыскасы, милли хәрәкәттә төрле состав өлешләр үзара үрелде, һәм аларны ясалма рәвештә бүлү нәтиҗә бирмәячәк.

Ике аспектны, ике өлкәне аерып күрсәтү мөһим – аларда төркичелек идеяләренең татарлар өчен әһәмияте аеруча зур иде.

Беренче аспект XIX–XX гасырларда татар этник бердәйлеге формалашу белән бәйләнешле. Бигрәк тә XIX гасыр башында татар зыялылары ачыктан-ачык «Без кемнәр? Без үзебезне ничек атарга тиеш?» дигән сораулар куя башлыйлар. Татар җәмгыятендә бу темага кайнар бәхәсләр кабына, XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында милли бердәйлек идеясенә һәм халыкның үзатамасы мәсьәләсенә карата төрле карашлар яши. «Вәисиләр» буларак танылган хәрәкәт вәкилләре болгар идеясен алга сөрә. Баһаветдин Вәисов оешмасы дин сафлыгын, барлык мөселманнарның тигез хокуклылыгын яклый, җирле хакимиятләргә һәм гражданлык кануннарына буйсынмаска чакыра; вәисиләр, «татарлар» этнонимына каршы чыгып, «болгарлар» атамасын кабул итү максатын куя. Мөселман руханиларының төп өлеше мөселман бердәмлеге идеясе тарафдарлары була һәм «мөселманнар» терминын этноним сыйфатында куллануны яклый. Шул ук вакытта төрки яки гомумтөрки идея вәкилләре активлык күрсәтәләр, алар «төрки» яки, соңгы чиктә, «төрки-татарлар» этнонимын хуплыйлар. Нәкъ менә шунда И. Гаспралы идеяләренең, төркичелек идеологиясенең татар идеологик даирәсенә шактый ук көчле йогынтысы чагыла.

1905–1907 еллар революциясеннән соң этноним хакындагы киң колачлы бәхәсләр күпсанлы татар газеталары һәм журналлары сәхифәләрендә урын ала, төп бәхәс «болгарлар» яки «мөселманнар» этнонимнары тирәсендә түгел, «татарлар» һәм «төркиләр» этнонимнары тирәсендә бара. Димәк, милли бердәйлек идеясе аерым зыялылар игътибарын гына җәлеп итеп калмый, аның белән меңнәрчә кешеләр кызыксына башлый, дип әйтә алабыз. Мәсәлән, «Без кемнәр: төрекме, татармы?» дигән баш астында абруйлы «Шура» һәм «Аң» журналлары сәхифәләрендә барган

бәхәсләр генә дә әлеге фикеребезгә шаһитлык итә. Бу сорауга җаваплар да бер кимәлдә генә булмый. Шунысы кызык, «татар» этнонимын Мәрҗани һәм Насыйри дәвамчылары гына түгел, бәлки татарларга каршы юнәлтелгән рәсми пропагандага җавап итеп «татар» атамасын кулланган, аны Чыңгыз ханның һәм Батыйның дөньякүләм танылган казанышлары аша олылауга омтылган затлар да яклый.

Гасырлар чигендә гомумтөрки бердәмлек идеологиясе тарафыннан татар милли хәрәкәтенә ясалган йогынтының икенче аспектын сәяси аспект дип атарга мөмкин.

Россиядә төркичелек тәүге нәүбәттә мәдәни-агарту идеологиясе буларак яралса да, төрки халыкларның сәяси активлыгы үсү белән бергә, ул торган саен сәяси төсмер ала бара. Билгеле бер дәрәҗәдә ул империячел Россиядә киң таралган панславизм коткыларына реакция дә була. Мөстәкыйль һәм оригиналь пантөркичелек концепциясенең XIX гасырның икенче яртысында активлашкан панславизмга карата билгеле бер күләмдә полемик җавап булуын билгеләп узган Якоб Ландау: «Россия империясенең «борынгы», башка төрки төркемнәргә караганда самодержавие изүе астында һәм Россия идарәсендә озаграк гомер кичергән халкы буларак, татарларның ни өчен пантөркичелекне нигезләүдә һәм пропагандалауда инициативага һәм лидерлыкка ия булулары бик яхшы аңлашыла… Татар зыялылары (Идел–Урал, шулай ук Кырым төбәкләрендә) беренчеләр булып төрки төркемнәрнең географик җәһәттә бүленгәнлегенә чик куярга һәм аларның бер-берсе белән бәйләнешларын ныгытырга тиешле гомумтөрки теләктәшлекнең әһәмиятен билгеләделәр» [Landou, p. 8–9], – дип ассызыклады.

1905–1907 еллар революциясе төркичелек идеяләре таралуга этәргеч бирә. Мөселманнарның 1905 елгы революцион вазгыять шартларында уздырылган беренче корылтайлары төрки-ислам теләктәшлеге идеяләрен гамәлгә ашыруга юнәлеш тота. Түбән Новгородта 15–28 августта үткәрелгән Беренче корылтай карары ук Россиянең милли мәнфәгатьләргә җавап биргән реформалар уздыруга омтылган барлык мөселманнарын берләштерү таләбен куя. 1906 елның 16–20 августында Түбән Новгород тирәсендә җыелган Өченче корылтай Мөселманнар берлеген программасы пантөркичелек идеологиясенә нигезләнгән сәяси партия итеп үзгәртү хакында карар кабул итә. Бу очракта без янә милли татар, дини һәм гомумтөрки компонентларның үзенчәлекле үрелешен күрәбез.

Нәтиҗәдә, татарларның бер өлешендә милли бердәмлек идеясенә таянган гомумтөрки аң уяна башлый. Сәяси төркичелекнең танылган теоретигы Йосыф Акчура Россия төркиләренең Беренче рус революциясе чорында уздырылган өч корылтаеның, алар мөселманнарныкы буларак аталса да, асылда милли (төрки) корылтайлар булуын билгеләп уза [Мухаметдинов, с. 31]. Россия

төркиләренең бердәмлеге идеясен гамәлгә ашыру мәсьәләсендә Й. Акчура карашының И. Гаспралыныкыннан аермасы аның үз сәяси идеяләрен гамәлләштерүдә Госманлылар империясенә зур өметләр баглавыннан гыйбарәт. Аның карашлары полиэтник империяне төрекләр этник милләтенә әверелдерүне алга сөргән госманлы төркичелеккә якын тора иде. Бигрәк тә шуның өчен (Төркия белән уйдырма элемтәгә күрә) Россиянең дәүләти-сәяси аппараты татар төркичелегенә пантөркичелек ярлыгын такты; югыйсә, татар төркичелеге беркайчан да, Россиянең башка халыклары белән чагыштырганда, төркиләрнең өстенлекле булуы идеясен пропагандаламады, бары тик Россия төркиләрен Идел буе төркиләре тирәсендә этноконфессиональ җәһәттә туплау максатына хезмәт итте. Татар төркичелеге лидерлары, аерым алганда, Фатих Кәрими, Җамал Вәлиди, Һади Максуди татарларның башка төркиләр арасында аерым тарихи урын биләвен ассызыклыйлар һәм нәкъ менә татарлар башка төрки халыкларны берләштерергә тиешләр, дип исәплиләр. Фатих Кәрими Идел–Урал төбәген төрки дөньяның үзәге дип саный һәм Идел буе татарларын төньяктагы төркиләр (шималь төрекләре) дип атарга тәкъдим итә. Төркичелек идеяләре «Вакыт», «Йолдыз», «Казан мөхбире», «Таң йолдызы» газеталары сәхифәләрендә киң урын ала. Шуңа да карамастан, төркичелек концепциясе татар зыялыларының чагыштырмача тар даирәсендә генә популярлык казана, татар халкының төп массалары арасында әлләни уңышка ирешми [Юзеев, 2002; Юзеев, 2018].

XIX–XX гасырлар чигендә татар милли һәм иҗтимагый-сәяси хәрәкәтендә төркичелекнең ролен һәм урынын анализлаганда Россия империясендә төркичелек идеологиясенең иң элек татарлар арасында яралуын, төркичелекнең татар җәмгыятенә читтән кертелмәвен, күренекле татар фикер ияләренең – сәясәтчеләрнең, философларның, дин эшлеклеләренең, язучыларның күп кенә мәсьәләләрдә гомумтөрки бердәмлек идеяләрен уртаклашуларын исәпкә алу (истә тоту) мөһим. Төркичелек алар тарафыннан сәяси перспектива юлларының берсе буларак күзаллана, мәдәни-агарту җәһәтендә дә игътибарны җәлеп итә.

Әдәбият

Landou Jakob M. Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation. London: Hurst & Company [1995]: 2 nd edition, revised and updated, with a new bibliography. P. 8–9.

Мухаметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. Казань: Заман, 1996. 272 с.

Юзеев А.Н. Ислам и национальная идентичность казанских татар во второй половине XIX–XX вв. // Ислам и проблема идентичности татар. Казань, 2002. С. 11–12.

Юзеев А.Н. Исламизм, тюркизм и татаризм как компоненты общественно-политического сознания татар начала XX века // Ислам в современном мире: внутригосударственный и международно-политический аспекты. 2018. Т. 14. № 1. С. 173–182.

Публикация статьи осуществлено в рамках мероприятия 3.5.4 Государственной программы «Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014–2020 годы».

Мәкалә «2014–2020 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасының 3.5.4. номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә.

Гыйләҗев Искәндәр Аяз улы,
тарих фәннәре докторы, ТР ФА мөхбир әгъзасы,
ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү
институты директоры